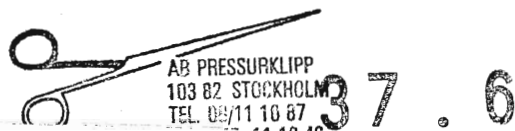

JUJ

Ekonomisk tidsanvändning

Av pol. mag. Jan Bröms, Industriens Utredningsinstitut

Det tycks vara en allmän uppfattning att moderna sk välfärdssamhällen skapar en ökad hets i tillvaron och att "systemet" på något sätt skulle tvinga på människorna mera stressade levnadsbetingelser. Sådana bedömningar har delvis tagit sig uttryck i en kritisk inställning till de traditionella nationalekonomiska sätten att tänka. Man menar att nationalekonomin fixerar tänkandet till de materiella nyttigheterna, men bortser från en massa andra faktorer som är av betydelse för välfärd i ett samhälle. Det prioriterande av effektivitetskriterier man tycker sig se och framför allt den stora betydelse som nationalinkomstberäkningarna kommit att inta i den ekonomiska politiken, blir ofta föremål för dessa kritikers gissel. På något sätt är det typiskt att de politiska grupper på såväl höger- som vänsterkanten, som inte känner någon överdriven lojalitet med det samhällssystem som kommit att utvecklas, här förenas i en kritik som har många gemensamma beståndsdelar. Till denna kritikerskara har nu en nationalekonom — docent Staffan Burenstam-Linder — lämnat sitt bidrag med en essay (*Den rastlösa välfärdsmänniskan. Tidsbrist i överflöd — en ekonomisk studie*, Bonniers, pris 36:50).

Underrubriken "en ekonomisk studie" motiverar att boken också recenseras som en sådan. Men hade boken i stället rubricerats "några socialantropologiska iakttagelser i välfärdssamhället" skulle det ha blivit möjligt att skriva en betydligt mera positiv anmeldan än vad som nu blir fallet. Bokens förtjänster — som är stora nog — ligger nämligen i de lätt käserande avsnitt där Burenstam-Linder beskriver sina iakttagelser av samhällstillståndet och inte i de bidrag han vill ge till den ekonomiska teorin. Det senare är beklagligt inte minst mot bakgrund av det stora praktiska intresse som skulle finnas för en god teori över hur konsumenterna disponerar sin tidsanvändning.

Grundtanken i de teoretiska avsnitten är, såvitt jag förstår, att nationalekonomin till dags datum inte utnyttjat de möjligheter som finns, att genom ett mera explicit införande av tiden som en förklarande variabel i de ekonomiska modellerna komma fram till mera meningsfulla slutsatser. Sådana hänsynstaganden borde också, om jag tolkat Linder rätt, vara ägnade att skapa en mera humanistisk nationalekonomi och bättre kvalificerade slutsatser överhuvudtaget.

En modells funktion

Om detta bör först och främst principiellt sägas att varje ekonomisk modell måste bygga på förenklade antaganden — förutsättningar — som i sig själva inte utgör några oavvisliga sanningar utan normalt är halv-sanningar, vilka dock idealt bör utgöra en rimlig approximation till de faktiska förhållandena. De förutsättningar som görs — exempelvis att företagen försöker maximera sin vinst — avser aldrig att vara någon allt annat uteslutande sanning. Ingen som sysslar med ekonomiska frågeställningar kan väl egentligen förväntas tro något så enkladigt som att ett vinstmaximeringsantagande skulle vara en tillräcklig förklaring till *allt* vad de enskilda företagen tar sig före i den

komplexa verkligheten. En modells syfte är emellertid att förenkla det svåröverskådliga till sådana mer hanterbara proportioner att det blir tillgängligt för intellektuell analys och överblick. Med en sådan modell bör man under de preciserade förutsättningarna kunna säga att vissa speciella effekter blir troliga och inte mer.

Av ett sådant synsätt följer för det första, att de förenklade antaganden som görs i en modell blir beroende — förutom av deras egen rimlighet och betydelse — av vilka frågor man önskar analysera med hjälp av modellen. Man kan således mycket väl tänka sig att strukturera samma företeelse på helt olika sätt beroende på vilka frågor man vill belysa. För det andra kräver den överskådliga och den intellektuella hanterbarhet man vill ge modellen, att man ekonomiserar med förutsättningarna. Varje extra förutsättning — som i och för sig skulle göra modellen mera verklighetsnära — man vill ge en modell har således sitt pris i form av större svåröverskådighet och kanske också minskad begriplighet också för den som med modellens hjälp vill föra det vetenskapliga tänkandet framåt. Det händer alltför lätt att modellen blir större än författarens huvud.

Att, som Linder gör, kritisera exempelvis det rationalitetsantagande som vanligtvis görs inom nationalekonomisk mikroteori endast utifrån att i praktiken ingen människa har förutsättningar att vara helt rationell förefaller därför mycket aningslöst, då han inte samtidigt försöker göra klart vad som i de konkreta fallen skulle bli kostnaden i begriplighetsavseende. Den senare kostnaden får vägas mot vad som skulle kunna stå att vinna i form av mera meningsfull analys, genom att införa något mera flexibelt beteendebeteendeantagande. När nu Linder mera frukostigt vill införa tidsdimensionen som en förklarande variabel i de ekonomiska modellerna blir det avgörande kriteriet på om hans ambition är berättigad en fråga om vilka nya informationer, som annars skulle gå det ekonomiska tänkandet förbi, han därigenom kan vinna.

Den Linderska modellen

Grundtanken i den Linderska skriften är, att med en ökande produktivitet inom varuproduktionen, följer också för medborgarnas del, att de kommer att uppleva en tilltagande knapphet på tid. Ett bevis för att så skulle förhålla sig är, att genom det ökade varuutbyte som varje arbetsinsats inom produktionen för med sig, stiger också alternativkostnaden för att avstå från dessa arbetsinsatser. Den optimerande varelsen har ju att söka sprida sin tidsanvändning så att den marginella nyttan av varje aktivitet blir lika stor. Stiger nu utbytet av varuproduktion så måste man kräva detsamma av vad som görs på all annan tid. Därav följer ökade krav på att glädjen och nyttan av olika aktiviteter skall motivera sitt pris i form av uppoffrad tid. Detta är en fullt rimlig modell, om man kan utgå från att människorna har möjligheter att fritt disponera sin tid.

Mot det senare kontinuitetsantagandet skulle möjligen den invändningen kunna

göras) att det för tidsanvändningen är ett mindre självklart antagande än exempelvis på varumarknaderna genom att en stor andel av den totala tidstillgången kan vara bunden framför allt genom arbetstiden, samtidigt som inga möjligheter finns att öka tidstillgången. För den person som anser sig behöva 60 timmar i veckan för att sköta sitt ordinarie arbete kan man gissa att restriktionerna på tidsanvändningen är ett mera betydelsefullt faktum än möjligheterna att fritt disponera den tid som blir över. Kanske är det företeelser av detta slag — *odelbarheter* i arbetstid och konsumtionstid — som förlätt Linder att använda sig av en helt annan tankestruktur än den här refererade. Som principiell utgångspunkt har emellertid denna första modell många förtjänster. Den skulle också ligga helt i linje med tidigare ekonomiskt tänkande. Tiden skulle ges ett pris — priset på vad konsumenten måste avstå från för att göra det han nu valt att göra. Alternativkostnaden eller skugglönen är de tekniska termerna.

I stället för att hålla sig inom den "mjukare" referensram, som traditionell ekonomisk teori ger, väljer emellertid Linder att primärt utgå från en modell där alla koefficienter är fasta och som följaktligen till sin struktur är helt uppbyggd på järnhårda tvångslagrar, vars rimlighet han sedan måste reservera sig för. Hade han i stället hållit fast vid den traditionella modellen skulle han ha fått ett pris på tiden, som den fasta utgångspunkt från vilken resonemangen skulle kunna utgå. Ett sådant pris skulle ha kunnat läggas till grund för bedömningar om vilka typer av tjänstemarknader, som skulle kunna tänkas komma att utvecklas i framtiden, för att avlasta konsumenten sådant som nu upptar hans tid. En dylik utgångspunkt skulle också ha kunnat utgöra en naturlig referensram för konstruktiva spekulationer om vilka tidsbesparande innovationer som kan tänkas ha framkommit för sig och vilka nuvarande varor som kan tänkas komma att bli ersatta av mindre tidskrävande varianter — av typen plastbåtar i stället för de mera underhållskrävande träbåtarna osv.

Att marknader kommer att skapas för att avlasta konsumenterna sådana sysslor som upplevs som betungande torde vara höjt över alla tvivel, liksom att innovationer kommer att göras och marknadsföras som effektiviserar konsumenternas tidsanvändning. Sådana saker diskuteras ytterst sparsamt i Linders framställning. Faktiska och potentiella marknadernas möjligheter att avlasta konsumenternas arbetsinsatser diskuteras överhuvudtaget inte. Detta är ytterst märkligt med tanke på att det här gäller den kanske viktigaste faktorn för en seriös bedömning av vad som kan förväntas komma att ske med vår tidsanvändning. Marknader skall i detta sammanhang tolkas i en mycket vid betydelse — dvs förutom traditionella varu- och tjänstemarknader också inkludera informationspridning för att underlätta beslutsfattandet (exempelvis konsumentupplysning), offentliga tjänster och annat som har sin grund i den efterfrågan som kommer att utvecklas.

Det analysinstrument Linder i stället an-

vänder sig av är en uppdelning av den totala tidsanvändningen i fem huvudgrupper. Den första gruppen är den egentliga arbetstiden i specialiserad produktion och den andra är egenarbetet definierat som underhållstiden av såväl den egna kroppen som de varor konsumenten kommit att äga. Den tredje tidskategorin är konsumtionstiden, dvs den tid som mera positivt åtgår för att använda sig av de varor man skaffar sig. Slutligen inför Linder begreppen tid för att odla själ och ande, dvs tid för läsning och andra aktiviteter med någon kulturell innebörd, samt den helt outnyttjade tiden i sysslolöshet.

För analysen är de tre första huvudgrupperna av störst intresse. Linder skisserar ett förenklat räkneexempel, där han låter erforderlig tid i egenarbete och konsumtion stå i ett direkt proportionalitetsförhållande till den mängd varor konsumenten kan tillgodogöra sig. Av en sådan modell följer självfallet — på grund av att tiden inte kan ökas utan är en fixerad tillgång — att en ökad produktivitet måste bli tidskrävande på konsumtions- och underhållssidan, vilket alltså skulle vara ägnat att skära ned den tid som blir över för användning inom varuproduktionen. Man får en modell där arbetstiden konvergerar mot noll och där varutillgången endast kan ökas mycket långsamt mot ett gränsvärde, där all tid avsatts åt de tillgängliga varorna.

Linder förfinar detta exempel ytterligare med att införa en ökad inkomstutjämning, varvid möjligheterna att köpa de insatser som egenarbetet representerar sågs minska. Vad emellertid detta tillägg säger är endast det triviala, att den, som tidigare genom en högre inkomst än den genomsnittliga — inkomstoligarken — kunnat låta andra svara för den typ av arbete som kallas egenarbete, nu måste öka sin produktivitet för att inte få en försämrad standard, när det genomsnittliga förtjänstläget stiger och därmed en stor post i hans budget fördyras. Den helt felaktiga slutsats Linder vill komma fram till genom detta exempel uttrycker han genom påståendet att genomsnittsmänniskan inte kan kosta på sig mera personliga tjänster än hon kunde på stenåldern. Att en sådan slutsats är felaktig inses av de betydande specialiseringsfördelar som finns också inom tjänsteproduktionen, och som Linder skulle ha kunnat fånga upp med ett hänsynstagande till tänkbara marknadsutvecklingar.

Nu är Linder visserligen väl medveten om att han i dessa räkneexempel drivit de förenklade förutsättningarna väl långt. Att göra så är emellertid som tidigare påstods fullt tillåtet, om man därigenom vinner en överskådlig och lättare leder fram till rimliga slutsatser i analysen. I detta fall finns det dock anledning förmoda att de förenklade antagandena blivit så fundamentalt felaktiga, att de i stället förlämnat författaren till helt missvisande slutsatser. Den förenklade modellens oegentligheter upphöjs nämligen till en huvudtendens för hela boken.

En återknytning till realiteterna

För en kritisk bedömning av Linders tes om att tiden — närmare bestämt den tid som åtgår för egenarbete och konsumtion — skulle komma att utgöra en restriktion på den ekonomiska tillväxten, fordras en föreställning om vad som sker och vad som kan förväntas komma att ske, som en följd av ökande produktivitet inom framför allt varuproduktionen. Att konsumtionstid och

egenarbetstid inte behöver öka i proportion till varuproduktionen inser också Linder. För det första säger han att man i viss utsträckning kan ersätta tid med varor. Om detta uttryck kan inom parentes sägas att det är fullständigt oegentligt. Tiden är inte något som kan ersättas med något annat. Den är en given dimension, över vilken de olika subjekten planerar och utför sina aktiviteter. Vad han däremot menar är, att varor kan komma att frigöra tid för annan användning, dvs att man exempelvis låter någon maskinell utrustning överta aktiviteter som tidigare belastat konsumenterna.

Linder är medveten om att en sådan process gör det omöjligt att säga något bestämt om hur den totala konsumtionstiden kommer att utvecklas över tiden. Men han gör inte mera åt den frågan än att söka freda sitt vetenskapliga samvete med ett konstanterande om att utvecklingens riktning blir obestämmd. Hade han däremot närmare sökt granska den praktiska innebörden av att olika sysslor kan rationaliseras skulle hela hans tankestruktur ha kommit i fara.

Om man nämligen ändrar Linders modellförutsättning — med en egen arbetstid som är proportionell mot den varumängd konsumenten kommit att besitta — till förmån för en modell där huvudparten av den tid som ägnas åt egenarbete redan från början är exogent given, blir resultatet helt annorlunda. En sådan alternativ förutsättning bör också ligga de verkliga förhållandena närmare än det Linderska antagandet. Huvudparten av det egenarbete som utförs är nämligen av en sådan karaktär, att det slutliga produktionsresultatet inte behöver öka i och med att varuproduktionen ökar. Antalet tallrikar som skall diskas, sängar som skall bäddas, kläder som skall tvättas eller lagas, barn som skall passas, måltider som skall lagas osv ökar ju inte som en följd av ökad produktivitet inom varuproduktionen. Det mänskliga livet är skamt till sägandes till mycket stor del intecknat av nödvändiga aktiviteter av detta slag. Till sin tidsåtgång överträffar de säkerligen med mycket bred marginal det underhållsarbete som nya varor tvingar på konsumenterna. Om nu disk- och tvättmaskiner, längre förädlade matvaror, ett livsmönster som innebär en ökad arbetsfördelning med barnpassning och ett ökat slit- och slängbeteende på klädsidan kan minska tidsåtgången för dessa aktiviteter, så har vi att göra med en process, som rimligen bör vara många gånger mera betydelsefull än egenarbetet på nya varuprodukter.

Det blir med ett sådant synsätt också genast mera meningsfullt att tala om att den tekniska och ekonomiska utvecklingen skapar fritid i meningen tid som av den enskilde kan användas för vad han fritt behagar — discretionary time. Den stora skillnaden mellan sådant egenarbete, som är en följd av att nya varor måste underhållas och sådant egenarbete som föranletts av att vissa funktioner måste fullgöras helt oberoende av hur långt den ekonomiska utvecklingen fortgått, gör det i själva verket motiverat att återgå till den traditionella uppdelningen mellan arbetstid och fritid — en uppdelning som Linder valt att polemisera mot. En sådan uppdelning blir naturlig om man definierar arbetstid som förutom den tid som åtgår i specialiserad produktion också sådan tid som åtgår inom de för ett normalt liv oundgängliga egenarbetsformerna, och betraktar övrig tid som ett utrymme för fritt valda aktiviteter. Att också egenarbetet på de nya varor som produktivitetensut-

vecklingen ger oss skall betraktas som fritid kan motiveras med att de till sin volym antagligen är av mindre betydelse, men framför allt med att de ingår i konsumentens bedömning av hur attraktiv en konsumtion av berörda varor kan te sig. Konsumenten måste ju i samma kalkyl ta hänsyn till vilken glädje varan kan ge honom och vilka besvär den kan förorsaka honom, något som följer direkt av traditionellt alternativkostnadstänkande.

Linders tes om att den begränsade tillgången på tid skulle göra den ekonomiska tillväxten mindre meningsfull, retardera den eller till och med förorsaka ett konsumtions-tak över vilket utvecklingen inte gärna kan gå faller emellertid inte med det sagda. Om man nämligen, som han gör, bedömer själva konsumtionen — dvs enligt Adam Smith all produktions slutliga mål — som mycket tidskrävande kan man ju tänka sig att redan av den anledningen den ekonomiska utvecklingen så att säga borde ha en tendens att bromsa sig själv. I den förenklade Linderska modellen hade som vi såg konsumtionstiden antagits proportionell mot varumängden. För att det skall ligga något i de Linderska slutsatserna, räcker det att varuproduktionen har en tendens att öka på ett sätt som kommer att kräva en konsumtionstidsökning som är större än den tid som frigörs genom arbetstidsförkortningar i den specialiserade produktionen, rationaliseringar av det oundgängliga egenarbetet eller genom tillvaratagande av tid där konsumenterna annars skulle ha varit sysslolösa. Varuproduktionen skulle då inte kunna stiga över någon viss nivå, därför att tiden är en fixerad tillgång.

Nu kan man emellertid starkt ifrågasätta om det finns något erfarenhetsmaterial som skulle peka mot att så kan vara fallet åtminstone inom överskådlig tid. Därtill kommer att, om man förutsätter möjligheter till marknadsmissig anpassning mellan varu- och tjänsteproduktion, det blir direkt omöjligt att tänka sig en frivillig efterfrågedämpning av denna typ som ett tak för den ekonomiska utvecklingen. Linder själv pekar på vissa faktorer som skulle kunna möjliggöra en accelererad varukonsumtion per tidsenhet. Dels kan konsumenterna, när förutsättningarna för varuproduktion ökar, välja att konsumera dyrare och mera exklusiva varianter av samma vara och dels kan konsumenterna välja att skära ned den tid de anslår för konsumtion av de enskilda varorna. Det senare kan ske, framhåller han, såväl genom simultan konsumtion av flera konsumtionsvaror samtidigt som genom i tidsavseende mindre omfattande användning av de enskilda varorna. Båge dessa faktorer är viktiga och definitivt mera betydelsefulla än vad Linder vill ge sken av i en ironiserande framställning.

Vad gäller den förra formen av ökad konsumtion kan vi se hur det funnar på marknaden finns produkter som avser att fylla samma funktion i de mest skilda prisklasser. En bil kan exempelvis köpas för några hundralappar men konsumenten kan också välja att spendera en bit över hundratusen för samma syfte. En soffa kostar något mellan 300 och 4—5 000 kr. Den variationsbredd som just i kvalitetshänseende finns på de flesta varumarknader är i exempelvis konsumtionsdebaterna ett alltför ofta bortglömt faktum. Vad som skiljer den högre inkomsttagarens konsumtion från den lägre inkomsttagarens är inte att den förre har fler möbler i samma rum, utan att han har råd att köpa exklusivare varianter av myc-

ket sådant som låginkomsttagaren får ta något enklare av. Det senare gäller möbler, mat, bilar, TV-apparater, sportutrustning och mycket annat.

En utveckling mot högre kvaliteter kan inte hämmas av den Linderska tankegången. De kvalitativt bättre produkterna kräver ju heller inte någon högre underhållstid — snarare tvärtom. Tyvärr spelar Linder bort denna effekt genom att vagt tala om varumängden, ett ord som ju i detta sammanhang rimligast bör vara avsett att fånga upp kvalitetsförändringar, men som genom den användning det får av läsaren lätt tolkas som antalet prylar, vilket måste vara fel.

Det mest fundamentala felet i det Linderska resonemanget följer emellertid av att han gör en mycket bestämd uppdelning mellan varuproduktion och produktion av tjänster. Linder går till och med så långt, att han låter påskina, att man kan mäta standarden med hjälp av varumängden — medan tjänstesektorn endast skulle fylla något slags bifunktion för att upprätthålla en viss varustandard. Med en sådan modell kan man förvisso måla ett skräckexempel till samhälle. Låter man påskina, att varutillgången är det som bestämmer levnadsstandard, och tjänsteproduktionen endast är till för att göra de producerade varorna njutbara, följer naturligtvis av en snabbare produktivitet utveckling inom varuproduktionen att underhållet per vara kommer att krympa. Man skulle då med den Linderska terminologin kunna tala om ett servicefall. Den ekonomiska utvecklingen är emellertid mera komplex än så.

Som exempel på serviceförfallet framhålls bland annat den försämrade servicepostverket kan erbjuda. Kan nu detta obestridliga faktum förklaras uteslutande med de effekter Linder använder sig av, nämligen substitutionseffekten till förmån för varuproduktion, när varorna blir relativt billigare, och en inkomstutjämnings effekt när de högre inkomsttagarna får färre möjligheter att köpa tjänster, därför att de inom tjänsteproduktionen anställda får löner som mera liknar deras egna? Svaret är nej. Vad som sker i det utvecklade samhället när produktiviteten ökas är ju i själva verket att tjänstesektorn suger upp mer och mer folk. Detta ser naturligtvis också Linder, men han tolkar det som en hopplös kapplöpning från människornas sida att skaffa den service som varorna kräver. Detta är naturligtvis fel. I stället är det till lika stor del en effekt av att den ökade standarden ekonomiskt och det ökade tekniska kunnandet har

gjort det attraktivt att omdisponera produktionsresurser till nya användningsområden. Ett exempel på detta är den mycket snabba ökningen av resurser insatta inom sjukvård, undervisning och annat. I konkurrensen med sådana användningar är det inte längre klart att det skulle vara rationellt att upprätthålla två brevbärarturer i stället för endast en. Vad som hänt är endast det självklara, att det i en föränderlig värld också kan vara rationellt att ändra produktionsriktningen efter de nya möjligheter som erbjuds.

Det är med ett sådant synsätt som den ökade produktiviteten inom varusektorn måste bedömas. Av det följer att varje produktivetsförbättring närmast definitionsmässigt innebär ett framsteg och det oberoende av var den inträffar. Förbättras effektiviteten i framställningen av någon viss materiell vara kan naturligtvis detta framsteg tas ut i form av ökad konsumtion av just denna vara. Men precis lika naturligt är att de resurser som därigenom kan frigöras kommer till användning inom exempelvis sjukvården. Att så är fallet torde för varje ekonom framstå som en självklarhet. Av detta följer också att Linder, åtminstone i viss utsträckning, är ute i ogjort väder när han driver med nationalproduktberäkningarna. Dessa utgör ett försök att kvantitativt uppskatta hur produktionsmöjligheterna i ett samhälle utvecklas över tiden. En stigande nationalprodukt är ett tecken på att möjligheterna har ökat när det gäller att tillfredsställa medborgarnas önskemål på såväl varor som tjänster.

Linders värderingar

Varje bok präglas på något sätt av sin författares mera subjektiva värderingar. Mycken tankemöda har ägnats frågan om det finns någon objektiv vetenskap. Ämnet är naturligtvis speciellt känsligt för samhällsvetenskaperna. En vanlig mening tycks vara att även om någon värderingsfri objektivitet inte kan uppnås, så är det något att sträva efter. Framför allt bör författaren söka klargöra för sina läsare på vilka punkter hans subjektiva värderingar påverkat undersökningsresultaten. Eftersom något sådant uppenbarligen inte varit Linders strävan — hans skrivning är mycket tendentiös — kan det vara på sin plats att något referera de värderingar som synes ligga bakom framställningen.

En första och grundläggande värdering är att han kommit att störas av den ökande tidsmedvetenhet som uppenbarligen finns i samhället. Detta tar sig uttryck i ett flitigt

användande av ord som stress, hektiska levnadsförhållanden och i att han karakteriserar det stadium av den ekonomiska utvecklingen vi nu befinner oss i för en vulgariseringsfas. Denna värdering tar sig stundom närmast patetiska former, exempelvis när han lyckas få det att framstå som något positivt, att människorna inte håller uppgjorda tider. Kulturer där man inte behöver känna sådana elementära skyldigheter kallar han "kulturer med tidsvälstånd". Vad de flesta betraktar som framsteg ser han som något högst olyckligt.

Linder synes vidare förakta den materialism han felaktigt anar bakom nationalproduktberäkningarna. I det avseendet utvecklar han en vanföreställning som kommit att bli vanlig. Parallellt med sin antimaterialism förfasar han sig emellertid något inkonsekvent också över att de materiella a-rorna kommit att underhållas allt mindre. Serviceförfall är hans ord för denna företeelse. Hur någon kan beklaga sig över att den tekniska utvecklingen gjort det rationellt för människorna att sluta stoppa strumpor framstår för mig som något ganska märkligt. Bilarna blir smutsigare och t-sigare, säger Linder, men nämner inte ett ord om att det tidigare av många författare betraktats som ett kulturproblem att folk putsar så intensivt på sina bilar som de faktiskt gör.

"Till lättjans lov" heter ett avsnitt. Linder hyser en stor tillit till det goda mänskligheten skulle kunna tillgodogöra sig genom en frikoppling från det höga livstempo han anser präglade ett modernt samhälle. Meditation och andlig odling är nyckelord i hans framställning. Men vad är det som säger att människan skulle bli så mycket klokare av att sitta på en sten och meditera, eller att beslutens kvalitet blir bättre om man har att fatta färre. Kanske är det i stället så att den större mängd intryck som den moderna människan får en chans att tillgodogöra sig i själva verket gör henne mera idealisk, omdömesgill, kunnig och allt sådant positivt. Den tänkande bonden har av någon anledning för många en förödmärdande charm som idealiserad förebild.

Kulturlivet skulle emellertid komma i kläm enligt den Linderska modellen. Bevisningen går ut på, att eftersom produktiviteten stiger snabbast inom varuproduktionen, så framstår konsumtion av varor som allmänt attraktiv jämfört med sådan konsumtion för vilken några produktivetsförbättringar inte kunnat göras. Linder uttrycker detta förhållande något oegentligt, när han hävdar att "utbytet av tid" för den varuin-

tensiva konsumtionen ökat. Han bör naturligtvis mena att relationen mellan det subjektiva utbytet och den ekonomiska uppföringen har förbättrats. Det behöver varken bli tråkigare att läsa en bok eller roligare att segla bara för att båtar kan framställas mera effektivt. Vad som händer är i stället att den ekonomiska utvecklingen ger fler människor möjligheten att välja den för dem mest attraktiva sysselsättningen — att segla — därför att de nu fått de erforderliga ekonomiska möjligheterna. Observera att det för denna tankegång inte krävs några förutsättningar om konsumtionstiden. Om däremot som här — i motsats till Linder — påstås tillgången på fritt disponibel tid ökar, behöver en sådan substitution inte nödvändigtvis resultera i ett minskat bokläsande. Bägge aktiviteterna kan öka samtidigt.

Kanske kan ett grundläggande fel i Linders resonemang illustreras med ett av hans egna exempel. Han förklarar med en beklagande ton att tillredning och intagande av mat säkerligen kommer att komma i kläm med den ökande tidsknappheten. Må så vara, på det stora hela taget. Men fortfarande finns det mängder av människor som lägger ned en icke obetydlig möda för att kunna få uppleva bordets fröjder. Vad som skiljer det mera utvecklade samhället från gamla tiders är just det att den enskilde nu bereds valmöjligheten att ägna matlagningskonsten stor tid medan han tidigare var så illa tvungen. Man kan säga att den ekonomiska utvecklingen ökat kvaliteten i människornas beslut. Nu bereder endast den sin mat från råvarustadiet, som finner det mödan värt. Den som så inte vill ägnar sig åt något för honom meningsfullare.

Bokens teoretiska värde

Som ett avgörande kriterium på värdet

av Linders ekonomiska teori angavs inledningsvis frågan om han med sin modell i någon viss fråga kunnat formulera en mera meningsfull analys än vad som blir möjligt endast med en mera traditionell begreppsapparat. Såvitt jag kan begripa har han inte lyckats i det avseendet. Anledningen till att boken fått den utformning den fått får i stället sökas i en ovilja från författarens sida att acceptera de möjligheter som den traditionella teorin — med alla sina brister — trots allt ger. Hänsynstagandet till tiden finns i själva verket hela tiden inbyggd i teoristrukturen. Begrepp sådana som produktion, konsumtion, utbud och efterfrågan blir innehållslösa om det inte anges över vilken tid produktionen eller efterfrågan förutsättes komma till uttryck. Alternativkostnadsanalysen har framför den Linderska modellen den fördelen att den åtminstone ger en fast punkt för spekulerandet. Även bortsett från de direkta felaktigheterna i Linders modell är det däremot svårt att tro, att en tankestruktur liknande den han valt att arbeta med, förmår lyfta tänkandet över de verklighetsföreställningar en författare har redan i utgångsläget för analysen. Vem kan exempelvis ange den sakliga innebörden av relationen mellan varor och tid — ett "mått" som uppenbarligen spelar en viktig roll för Linders tänkande?

I det Linderska exemplet om den rike, som nu mindre noga räknar sina växel pengar, skulle knappast någon ekonom tveka att tala om inkomsteffekt. Den paradox Linder tror sig funnit i sådana betenden och som han kallar "en sjunkande besluts kvalitet", som dock är rationell ur den enskilde konsumentens synvinkel, är i själva verket inte någon paradox utan endast en tillkrängling. Detsamma kan lika gärna redan från början kallas för ett utslag av "höjd besluts kvalitet", i den me-

ningen att konsumenten kräver ett bättre utbyte från vad han företar sig, när den tekniska utvecklingen har höjt priset på alternativ användning av hans tid. En grundläggande anledning till att Linder på detta sätt kommit att krångla till det för sig kan vara att han tycks ha velat betrakta tiden som en produktionsresurs vid sidan om de traditionella. Men eftersom varken arbete eller kapitalanvändning kan ges någon mening utan att en tidsdimension införs, är detta redan gjort. Hade Linder i stället på traditionellt sätt betraktat tiden som vad den egentligen är, nämligen en dimension över vilken allt sker och över vilken människan har att försöka disponera sitt betende, hade han vunnit mycket i redighet, men förlorat i originalitet.

Avslutningsvis skall de ekonomisk-teoretiska aspekterna på ämnet släppas med konstaterande om att de förändringar som sker i människornas tidsdisponering alltmådan den ekonomiska utvecklingen förändrar levnadsbetingelserna förvisso är ett centralt samhällsvetenskapligt ämne, som spänner över många av de traditionella ämnesgränserna. Kanske är frågan så väsentlig för ställningen av vårt samhälle att fortlöpande tidsbudgetundersökningar över människornas sätt att använda sin tid skulle visa sig vara en lika viktig indikator på tillståndet i ett land som nationalprodukten. Det effektivitetskrav som en höjd alternativkostnad kan ställa på människan kan ju ur andra synvinklar än de den ekonomiska teorin förmår behandla komma att upplevas som något ytterst påfrestande för mänligheten. Men ett sådant konstaterande är något helt annat än Linders kritik mot nationalbudgeträkningar och ekonomisk teori i största allmänhet.

Jan Bröms